

Володимир ГАЗІН
(Кам'янець-Подільський)

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА ГЕТЬМАНА П. ТЕТЕРІ

Період історії України, що хронологічно припадає на початок 60-х рр. XVII ст., на сьогоднішній день залишається одним з найменш досліджених. На увагу істориків претендує ряд питань, серед яких і ті, що стосуються особи гетьмана Павла Тетері (1663–65 рр.), зокрема, його політичні погляди та програма державного будівництва.

Павло Тетеря прийшов до влади у надзвичайно важкий для України час. Руйнівні процеси, що охопили всі сторони суспільно-політичного життя, невпинно наближалися до свого апогею. Після 1660 р. козацька Україна була фактично розділена на дві частини. Тетеря, обраний як гетьман всього Війська Запорозького, мав реальну владу лише на Правобережжі. На Лівобережній Україні повним ходом йшла боротьба за владу між лідерами окремих угруповань козацької старшини Я. Сомком, В. Золотаренком та представником Запорожжя І. Брюховецьким. На самій Правобережній Україні після нещасливого гетьманування Ю. Хмельницького панували безлад і суперечки. Козацтво було вкрай знервоване певирішеністю ряду питань українсько-польських стосунків (щодо прав і привілеїв козацтва, взаємовідносин

і права релігійних конфесій в Україні і Польщі), неспроможністю уряду захистити українське населення від безчинств союзних татарських військ. В той же час саме українське суспільство роздирали протиріччя, помітні ще за життя Б. Хмельницького, які на початку 60-х рр. досягли критичної межі.

Складне геополітичне становище України сприяло тому, що на її території зіткнулися інтереси трьох могутніх сусідів — Росії, Польщі та Кримського ханства. Одним з варіантів вирішення між ними української проблеми був поділ України. Зокрема, показовим в цьому плані був зміст інструкції російським послам, що відправилися для переговорів з польською стороною щодо укладення «Вічного миру». Так у ній вказувалося, що у випадку виникнення труднощів «...черкас бы поделити для успокоения»¹.

Отже, ставши гетьманом у січні 1663 р., Тетеря зіткнувся в першу чергу з проблемою необхідності ліквідації розколу України, а також посилення гетьманської влади. Усвідомлюючи виключний характер зовнішнього впливу на українські події, він направляє свої зусилля на улагодження відносин з сусідніми державами. В цей час у діях Тетері яскраво проявляється політика балансування. В цьому плані цілком резонно Я. Дацкевич провів паралель між Тетерею і Б. Хмельницьким: «Тетеря — так само як його великий попередник Богдан — використовував три можливі для свого часу політичні карти: польську, російську, турецьку...»².

Навіть саме своє обрання на раді в Корсуні 1–2 січня 1663 р. (всі дати подаються за старим стилем — В. Г.) Тетеря зміг обставити таким чином, що як в Польщі, так і в Криму вважали, що саме вони посадили Тетерю на гетьманство. В польських урядових колах вбачали в ньому мало не свого агента. Як вказав польський історик З. Вуйцік, — «Той факт, що Тетеря зайняв таку високу посаду приніс велике задоволення королівському двору»³. В свою чергу представник хана Батирша мурза, який був присутній на раді, заявляв, що саме Селім-Гірей «...учинив гетьманом Павла Тетерю»⁴. Це повністю влаштовувало самого гетьмана, який і надалі не збирався демонструвати явну прихильність до якогось одного з сусідів і діяв відповідно до сказаної ним ще у 1658 р. фрази: «Покірне телятко два матки ссе»⁵.

З перших днів гетьманування Тетеря намагається забезпечити невтручання сусідніх держав у внутрішні справи України. Так, у розмові з Батиршею гетьман наполягає на виведенні татарських військ з території України, вказуючи, що «...він, гетьман, з пушкаревими черкасами і барабашами почне переговори і має надію, що вони будуть йому, гетьману, слухняними і без війни»⁶.

Гетьман намагається зіграти на протирічях між сусідами і завдяки цьому отримати можливість проведення якомога більш незалежницької політики. Так, щоб дещо обмежити вплив Криму, він звертається до польського уряду. В листі від 3 лютого 1663 р. Тетеря зазначає: «Важко описати, які безчинства творить орда, залишена в Україні лише для допомоги: вона не лише здирає з бідних людей майно, а й прирікає їх на муки, заточуючи у в'язниці, попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою». Щоб спонукати поляків до рішучих кроків, він вказує, що «...мені вже заборонено без волі хана посылати до Вашої королівської милості»⁷. Але в той же час на початку березня 1663 р. гетьман посилає до Криму посольство на чолі з лисянським сотником Деменком із запевненнями в дружбі і при цьому в листі наголошує, що «...від царя і короля нічого доброго не чекає»⁸. Також є відомості, що Тетеря тоді ж робить спробу порозумітися з Москвою. Він посилає туди посольство, очевидно, із завданням прозондувати ґрунт для проведення переговорів. Але звідти отримує рішучу відповідь, де ставилися жорсткі вимоги присягнути на вірність царю. В разі ігнорування Тетерею цієї вимоги в царській грамоті містилася погроза направити на Правобережну Україну московське військо⁹.

Між тим, враховуючи геополітичні реалії, Тетеря змушений був визначитися на користь одного з сусідів. Зважаючи на його походження, освіту, тіsnі особисті зв'язки з рядом представників урядових кіл Речі Посполитої (С. Беньовський, М. Пражмовський), а також той фактор, що Тетеря був представником старшинського угруповання саме пропольського спрямування, яке висунуло його на гетьманство, і з політичною програмою якого він змушений був рахуватися, стає зрозумілим вибір гетьмана на користь Речі Посполитої. Але при цьому він часто демонструє честолюбство і прагнення до незалежності, які явно були не до вподоби польському керівництву. Так, 21 березня 1663 р. Ян Казимір вислав до Тетері свого покоївого Івана Мазепу для передачі йому гетьманських клейнодів. В інструкції Мазепі містився наказ гетьману, щоб той «...як найшвидше вислав частину військ під Тернопіль в розпорядження короля. Щоб те військо було відбірне, на добрих конях і належно озброєне»¹⁰. Таке ставлення з боку королівського двору викликало обурення Тетері. Він зажадав, щоб клейноди йому привіз польський посол відповідного рангу, а не простий королівський гінець, тому і відіслав все назад¹¹. Відповідно, наказ короля про присилку військ залишився без реакції гетьмана.

В плані відносин з лівобережним козацтвом Тетеря робить головну ставку на мирні методи вирішення проблеми об'єднання українських земель. 21 березня 1663 р. він звертається з листом до жителів Лівобережжя, в якому закликає їх визнати владу єдиного законообраного гетьмана України¹². Також він намагається зав'язати стосунки з лідерами лівобережної козацької старшини. Вже під час його обрання на гетьманство були присутніми на раді представники наказного гетьмана Якима Сомка¹³. 27 січня 1663 р. до Сомка прибув його посланець Жилка з листами від Тетері¹⁴. З його свідчень стає відомо, що зусилля Тетері мали певний успіх і Сомко поступово схилявся до порозуміння з гетьманом¹⁵. На це вказує і Іван Брюховецький¹⁶. Сам Тетеря в листі до кримського хана зазначав, що «...і Сомко, і інші схиляються на наш бік.»¹⁷

Але тут негативну для України роль зіграло зовнішнє втручання. Після обрання Тетері на гетьманство Росія активізувала свої дії по організації виборів окремого промосковського гетьмана на Лівобережжі. Це був крок на свідомий розкол Української держави. Сомко, не позбавлений честолюбивих мрій про гетьманство, всупереч пропозиції Тетері все ж ув'язався у безперспективну для себе боротьбу за булаву, яка трагічно завершилася 17–18 червня 1663 р. у Ніжині. Саме Ніжинська «чорна» рада, на якій було обрано промосковського гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького, фактично поховала надії Тетері на мирне об'єднання України. Після ради на українських землях утворилося два гетьманства, що мало найтрагічніші наслідки для українського народу.

За прикладом Хмельницького Тетеря, як це вперше зазначив Я. Дацкевич¹⁸, оточує себе людьми вірними і впливовими, політичні погляди яких були схожими з поглядами самого гетьмана. Так, його найближчими помічниками і однодумцями стають полковники Г. Лісницький, Г. Гуляницький, П. Дорошенко, М. Ханенко та ін. Гетьман добивається повернення на Україну ув'язненого в Мальборзькій фортеці І. Богуна¹⁹. У польського уряду Тетеря вимагає сприяння поверненню полковника І. Нечая, схопленого у 1659 р. московськими військами і засланого до Тобольська²⁰.

Щоб заручитися підтримкою духовенства, гетьман прикладає зусилля для повернення православним земель і храмів, захоплених уніатами²¹, надає привілеї та охоронні грамоти православним монастирям²².

Тетеря розуміє, що притримуючись пропольської орієнтації, він зможе стабілізувати становище на Правобережній Україні, лише добившись суттєвих поступок з боку польського уряду. Тому вже

22 січня 1663 р. він направляє до Варшави посольство на чолі з Г. Гуляницьким. В інструкції послам гетьман сформулював основні свої вимоги. Чи не головне місце в них займали питання православної релігії, становища православної церкви як в Україні, так і в самій Польщі і Литві. При цьому Тетеря наголошував: «...доки наші церкви будуть знаходитися в руках уніатів... — не буде спокою»²³.

Водночас у своїх листах та згаданій інструкції гетьман ставить перед польським урядом ряд вимог, які охоплювали широке коло питань польсько-українських стосунків. Це, по-перше, вимога збереження за українським козацтвом всіх його прав і привілеїв, щоб з боку польських урядовців і шляхти «...ніякої шкоди не чинилося козацтву»; по-друге, Тетеря вимагав права для себе і свого уряду вільно проводити політику щодо Молдавії і Волошини; по-третє, намагався зобов'язати польський уряд надавати допомогу в справі об'єднання України; по-четверте, вимагав розпочати мирні переговори Речі Посполитої з Москвою з метою добитися звільнення ув'язнених козацьких старшин, в числі яких Тетеря називає Григорія Дорошенка, Андрія Бутенка, Василя Кропивницького та інших. Як уже згадувалося, особлива увага зверталася на необхідність звільнення Івана Нечая. Ще одною з вимог Тетері було те, щоб Польща гарантувала допомогу (саме допомогу, а не розорення України) з боку татар²⁴. Тетеря скаржиться на поведінку польських військ в Україні, які «...без всякої заслуги стоять на квартирах і ще й домагаються безперервної щедрої вдячності»²⁵.

Пізніше, в листопаді 1664 р. Тетеря звертається до польського уряду з новими пропозиціями, покликаними, на його думку, стабілізувати ситуацію в Україні (саме в цей час на Правобережжі палало антипольське і антигетьманське народне повстання). В інструкції послам на сейм Тетеря в черговий раз наголошує на необхідності добитися виконання Польщею давніх обіцянок — повернення православним захоплених уніатськими священиками церков і монастирських земель. Для вирішення церковних суперечок гетьман пропонує створити незалежну комісію. Гетьман звертає увагу на необхідність підвищення ролі київського митрополита, вказуючи на те, що якби був достатньо впливовий загальновизнаний глава української православної церкви, то не було б ні самопроголошених гетьманів, ні розколу України²⁶.

В своїй програмі Тетеря приділяє увагу розвитку української культури і освіти. Він говорить про необхідність відкриття академії у Києві та сітки початкових шкіл. При цьому він ставить умову, щоб професорський склад академії був обов'язково православного віро-

сповідування, а не уніатами. У цьому ж пункті інструкції гетьман застерігає від того, щоб «...отці єзуїти ніде школі не фундували... щоб жодної римської школи чи академії в Києві не було». Натомість Тетеря піднімає питання про відкриття українських шкіл у Польщі та Литві, вказуючи, що «...у Великому князівстві Литовському школі нашої релігії грецької, не уніатських, до цього часу немає ніде... потрібно просити аби академія могла відкривати школи у Князівстві Литовському і в них професори були з Київської академії»²⁷.

Відносно самих представників українського духовенства, то гетьман вимагає від польського уряду урівняння його в правах зі шляхтою, щоб гарантувати його від жовнірського постю²⁸.

У вказаній інструкції гетьман в черговий раз ставить перед польським урядом питання про статус козацтва, його права та привілеї. Зокрема, говорить про необхідність зрівняння козацької власності в правах з шляхетською, щоб «...жовніри, які б хотіли стати на постій у козака, були покарані»²⁹.

Велику увагу Тетеря приділяє посиленню гетьманської влади. В першу чергу гетьман має бути обраний всім військом і бути наділеним правом вільно знімати і призначати полковників. Для посилення ролі уряду гетьман пропонує наділити староствами осіб, що займають високі посади в українському уряді³⁰. В цьому ж плані П. Тетеря прикладає зусилля, щоб заручитися підтримкою національно зорієнтованої частини української шляхти. Він вказує на необхідність підтвердження їхніх прав на маєтки, але при цьому акцентує увагу на їхньому обов'язку вірно служити Україні і гетьману: «Щоб завжди, коли гетьман на війні буде сідати на коня, то і вони згідно з заведеним у них порядком виступали при ньому»³¹.

Слід зазначити, що через весь період гетьманування Павла Тетері червоною ниткою проходить його прагнення, незважаючи на будь-які обставини, вирішувати проблеми суспільно-політичного життя України в першу чергу мирними засобами. Його багаторічний досвід дипломатичної роботи, близькуча освіта та високе ораторське мистецтво сприяли цьому. Будучи жорстким і рішучим в моменти розправи з особистими ворогами, він водночас задля суспільного блага міг піти на компроміс. Прикладом цього стала ситуація, що склалася навколо виборів нового київського митрополита влітку-осінню 1663 р. після смерті Діонісія Балабана. Більшістю представників духовних і світських станів митрополитом було обрано архимандрита лещинського Йосипа Тукальського, якого сам Тетеря «...не бажав бачити на цьому високому місці»³¹, підтримуючи кандидатуру єпископа перемишльського Антонія Він-

ницького. Але зрозумівши небезпеку розгорання боротьби в Україні навколо посади митрополита, він 5 листопада 1663 р. видає універсал, в якому закликає людність Київської митрополії визнати законним обрання Тукальського на посаду митрополита³³.

Прихильність Тетері до мирних методів проявилася навіть в часи, коли практично все українське суспільство було вкинуте у вир громадянської війни, під час походу польських військ на чолі з Яном Казиміром на Лівобережжя у 1663–64 рр. та коли вся Правобережна Україна була охоплена повстанням 1664–65 рр.

Сама участь у згадуваному поході загонів Тетері на боці польського короля стала чи не головним чинником того, що на перших порах військова кампанія проходила успішно для поляків. Саме на цьому наголошували навіть польські хроністи, зокрема, М. Єміловський³⁴. Перейшовши через Дніпро, Тетеря активно розсилає універсали і відозви до жителів Лівобережжя, в яких містився заклик припинити протистояння і з'єднатися з ним, законообраним українським гетьманом. Один з таких листів 22 листопада було направлено на Запорожжя. Навіть там, у центрі промосковських настроїв, це викликало неоднозначну реакцію³⁵.

В час, коли антипольським і антигетьманським повстанням була охоплена вся Правобережна Україна, гетьман, не зраджуючи собі, паралельно здійсненню акцій військового характеру намагається вплинути на хід подій і мирними засобами. Він направляє ряд листів в охоплені бунтом райони на ім'я впливових полковників, намагаючись переконати останніх у необхідності встановлення миру. Зокрема, в травні 1664 р. подібні гетьманські звернення було направлено в Умань до полковника С. Туровця та у Брацлав Гоголю³⁶.

Як один із засобів припинення повстання Тетеря розглядає і укладення мирного договору з Москвою. Про це він неодноразово вказує у своїх листах до канцлера Пражмовського³⁷ та в гетьманських інструкціях послам, що направлялися до Варшави³⁸. Крім цього, він звертає увагу польського уряду на необхідність серйозних поступок з боку Польщі. Так, він пропонує звільнити ряд староств, де проживає більшість українців, від представників польської адміністрації, щоб українське населення відчувало себе там вільним і не зазнавало б утисків з боку чиновників³⁹.

В наступні місяці Тетеря продовжує пошук політичних рішень, щоб погасити полумя повстання. Він піднімає перед польським урядом питання про звільнення ув'язнених у Мальборзькій фортеці Ю. Хмельницького та Й. Тукальського, хоча розуміє, що ці особи можуть для нього стати самими серйозними політичними противниками⁴⁰. Навесні

1665 р. Тетеря в черговий раз звертається до населення України з рядом універсалів. Але, як вказував М. Костомаров, «...народ більше слухав універсали І. Сербина, котрий закликав побережців Буга і Дністра чинити опір полякам»⁴¹.

Підтримка Тетерею Польщі, керівництво якої протягом 1663–65 рр. проводила антиукраїнські дії, налаштувало проти гетьмана більшість українського населення. На серпень 1665 р. від нього відійшли навіть найближчі його соратники. Така ситуація призвела до політичного краху Тетері. Йому нічого не залишалося, як покинути межі України.

Ми по-різному можемо оцінювати діяльність Тетері. Без сумніву, що він припустився значних помилок, основними з яких були, по-перше, безоглядна надія на те, що польський уряд здатний буде і, головне, захоче сприяти укріпленню Української держави; по-друге, ігнорування комплексу соціальних питань, що загострилися в Україні на той час. Але однозначно він був патріотом України. Значна частина його кроків засвідчила, що Тетеря намагався продовжити справу свого попередника і вчителя Богдана Хмельницького. На заваді цьому стали як згадувані суб'єктивні помилки гетьмана, так і та об'єктивна суспільно-політична ситуація, що склалася в Україні і довкола неї на кінець 50-х — початок 60-х рр. XVII ст.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 79. Польсько-російські відносини 1662 р., оп. 1, спр. 24, арк. 24.

² Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 254.

³ Wojcik Z. The Early Period of Pavlo Teterjas Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663). — S. 966.

⁴ Національна бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУ. ІР). — Ф. II, № 15425–15487, арк. 238.

⁵ Rawita-Gawronski F. Proba pojednania z Rusia. — Kraków, 1907. — S. 77.

⁶ НБУ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487, арк. 238.

⁷ Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов (далі — ПВК). — Т. 4. — К., 1859. С. 259–260; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 11–12. — М., 1990. — С. 107.

⁸ НБУ. ІР. — Ф. II, № 15425–15487, арк. 238.

⁹ Там же. — Арк. 238–239.

¹⁰ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Kraków. 1880. — S. 214–222.

¹¹ Окиншевич Л. Генеральна Рада на Гетьманщині XVII–XVIII ст. — К., 1929; Дашкевич Я. Вказ. праця. — С. 267.

¹² НБУ. ІР. — Ф. II, № 15412, арк. 20–21.

¹³ Акты, относящиеся к истории Южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиою (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПБ., 1872. — С. 349.

¹⁴ Там же. — С. 361, 365; НБУ. ІР. — Ф. II, № 15412, арк. 19.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 366.

¹⁶ Там же. — Т. 5. — СПБ., 1863. — С. 134.

¹⁷ ПВК. — Т. 4. — С. 324.

¹⁸ Дашкевич Я. Назв. праця. — С. 267.

¹⁹ Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. — 1992. — № 5. — С. 51.

²⁰ Архів Чарторийських (Краків). — № 402. — Арк. 476.

²¹ ПВК. — Т. 4. — С. 293.

²² НБУ. ІР. — Ф. I. — № 58516; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 377–378; Архив ЮЗР. — К., 1871. — Ч. 1, т. IV. — С. 117.

²³ Архів Чарторийських (Краків). — № 402, арк. 470–471.

²⁴ Там же. — № 402, арк. 473–476.

²⁵ ПВК. — Т. 4. — С. 343.

²⁶ Архів Чарторийських (Краків). — № 402, арк. 545–549.

²⁷ Там же. — Арк. 549–550.

²⁸ Там же. — Арк. 551.

²⁹ Там же. — Арк. 553–554.

³⁰ Там же. — Арк. 556.

³¹ Там же.

³² ПВК. — Т. 4. — С. 382.

³³ НБУ. ІР. — Ф. X, № 4157, арк. 1.

³⁴ Pamietnik Mikołaja Jemiołowskiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679. — Lwów, 1850. — S. 184.

³⁵ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 143–145.

³⁶ Там же. — С. 199.

³⁷ ПВК. — Т. 4. — С. 430–431.

³⁸ Там же. — С. 433.

³⁹ Архів Чарторийських (Краків). — № 402, арк. 526; ПВК. — Т. 4. — С. 442.

⁴⁰ Дашкевич Я. Вказ. праця. — С. 272.

⁴¹ Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького // Історичні монографії. — Т. 7. — Тернопіль, 1892. — С. 49.